

УДК: 811.512.154

Канатбекова А. К., магистрант
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ ЗАТ АТООЧТУК АНТОНИМДЕР

Макалада зат атоочтук антонимдердин макал тексттеринде колдонулушу, алардын синтаксисттик жана морфологиялык белгилери каралган. Кыргыз тилиндеги антонимдер боюнча Р. Акунова жана М. Райымбекова, Ж. Мамытов жана З. Кулумбаева, Ш. Жапаров жана Т. Сыдыковалар изилдөө жүргүзүшкөн. Антонимдер – карама-каршы маанилерди туюндурган сөздөр же сөз айкаштары. Алар маани берүүчү сөз түркүмдөрдөн турат. Алардын ичинен зат атоочтук антонимдер кыргыз макалдарында активдүү колдонулат. Анткени макалдардын көпчүлүгүндө айтылып жаткан ой бири-бирине салыштырылып берилет.

Өзөктүү сөздөр: антоним, грамматика, морфология, лексика, макал, тил илими, зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, этиш.

Канатбекова А. К., магистрант
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

АНТОНИМЫ – СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

В данной статье речь идет об употреблении антонимов существительных в текстах пословиц, их синтаксической и морфологической характеристике. Акунова Р., Райымбекова М., Мамытов Ж., Кулумбаева З., Жапаров Ш. и Сыдыкова Т. провели исследование антонимов в кыргызском языке и создали свои работы. Антонимы – это слова или фразы, имеющие противоположное значение. Они состоят из значимых групп слов. Среди них существительные-антонимы активно используются в кыргызских пословицах. Ведь в большинстве пословиц выраженная мысль сравнивается между собой.

Ключевые слова: антоним, грамматика, морфология, лексика, пословица, языкознание, существительное, прилагательное, числительное, местоимение, наречие, глагол.

Kanatbekova A. K., undergraduate
K. Tynystabov . IGU, Kyrgyzstan

THE USE OF ANTONYMS OF NOUNS IN KYRGYZ PROVERBS

This article deals with the use of antonyms of nouns in the texts of proverbs, their syntactic and morphological characteristics. Akunova R., Rayymbekova M., Mamytov Zh., Kulumbaeva Z., Zhaparov Sh. and Sydykova T. conducted a study of antonyms in the Kyrgyz language and created their own works. Antonyms are words or phrases that have the opposite meaning. They consist of significant groups of words. Among them, antonymic nouns are actively used in Kyrgyz proverbs. Indeed, in most proverbs, the expressed thought is compared with each other.

Key words: antonym, grammar, morphology, syntax, vocabulary, article, proverb, linguistics, noun, adjective, numeral, pronoun, adverb, verb.

Антонимдер белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон, бирдей грамматикалык категорияда туруп, бирдей суроого жооп берген сөздөр экендиги илимий окуу китептеринен эле белгилүү. Ошондой болсо да айрым изилдөөчүлөрдүн зат атоочтук антонимдер боюнча аныктамаларына токтолуп кетүүгө туура келет. Р. Акунова менен М. Райымбекованын “Азыркы кыргыз тили. Лексика” (2005) аттуу китебинде “Мааниси жактан өз ара бири-бирине карама-каршы турган, бирок бири-бири менен мамилеш түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр - антонимдер” деген аныктама берилген [1]. Ал эми Ж. Мамытов, З. Кулумбаеванын “Азыркы кыргыз тили” (1971) аттуу эмгегинде “Антонимдер – мааниси жагынан бири-бирине карама-каршы сөздөр” деп айткан [5: 29]. “Антоним – (гректин *anti* – “каршы, тескери/тенирден тетири, опунта – “ат, аталыш, атоо”) – сөздөрдүн маанилеринин мамилелик тетирилиги, поляризациялуулугу менен ажырымдалып, бир сөз түркүмүнө кирет да, жуп-жубу менен керектелет”, - деп Ш. Жапаров менен Т. Сыдыкованын эмгегинде берилген [3: 61]. Демек, антоним – жуп-жубу менен керектелген сөздөрдүн же сөз айкаштарынын бири-бирине карама-каршы болушу. Антоним болгон сөздөр бири-бирине карама-каршы болсо эле, алар бирин бири жокко чыгарат дегендик эмес. Тескерисинче, алар бирин экинчиси толуктап турат. Карама-каршылык – ар дайым болуп турчу нерсе. Эгерде адам баласынын турмушунда ар дайым эле жакшылык же болбосо дайыма эле жамандык боло берсе, албетте, биринчиден, кызыксыз, экинчиден, жашоонун маңызын, адамдын кадыр-баркын билбей калмакпыз. Ошондуктан ак менен кара, күн менен түн, ысык менен суук ар дайым эриш-аркак жүрөт.

“Акылдуу **чындык калптан** кийин сүйлөөгө тийиш”, “**Чындык** шымын кийгиче, **калп** дүйнөнүн жарымын кыдырганга жетишет” деген макалдарды карап көрөлү. Чындык – бул адилеттүүлүк, акыйкаттык экендигин билебиз. Ошол чындыкты даана ачып берүү үчүн ага карама-каршы болгон калп сөзүн колдонуу зарылчылыгы келип чыгат. Чындыктын баркын билиш үчүн калптын даамын да татып көрүү керек. Эгерде калп болбосо, чындыктын чындык экендигин билмек да, байкамак да эмеспиз. Жогорудагы макалдардагы **чындык-калп** антонимдери экөө тең зат атоочтон болушту. Демек, антоним болуш үчүн эки түгөйү тең бирдей сөз түркүмүнөн туруп, бирдей түшүнүктү туюндуруп, бирдей жалпылыкка ээ болушу керек. Буга карата дагы бир мисал келтирели:

Жакшы адам *ачык* сүйлөйт,
Сөз тамырын казып сүйлөйт.
Жаман адам *сасык* сүйлөйт,

Өзгөлөрдү басып сүйлөйт.

Адептүү сылык сүйлөйт,

Амалкөй былык сүйлөйт.

Жогорудагы макалдардагы *жакшы-жаман*, *адептүү-амалкөй* антонимдик түгөйлөрдүн жалпы белгиси – адам баласына тиешелүү сапатты билдиргендиги. Жакшы адамдар акылдуу, адептүү, улууга урмат, кичүүгө ызаат кылып, ар бир адамга сылык сүйлөп, баарлаша аларын билебиз. Бирок биз жөн гана атап коюудан анын сапаттык белгисин, өзгөчөлүгүн көрө албайбыз. Жаман адам менен сүйлөшүп, баарлашып көрмөйүн, жакшы адамдын баркын биле албайбыз. *Жакшы-жаман* антонимдик түгөйлөрү - карама-каршылыкты тике көрсөтүүчү антонимдер, тактап айтканда, алардын карама-каршылык даражасы күчтүү, нагыз антонимдер. Ал эми *адептүү-амалкөй* антонимдик түгөйлөрүндөгү карама-каршылык кыйыр түрүндө көрсөтүлдү. Анткени булар – текст ичинде гана карама-каршы болгон контексттик антонимдер. Тексттен сырткары алар антоним боло албай калышы мүмкүн. Мына ушул белгилерине карата тил илиминде антонимдер **нагыз** жана **контексттик** деп бөлүнөт. Жогорудагы мисалдагы *ачык-сасык*, *сылык-былык* антонимдик түгөйлөрү текст ичинде гана бири-бирине карама-каршы болуп, тексттен сырткары өз алдынча турганда карама-каршылык касиетке ээ боло алышпайт.

Антонимдер зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч сөз түркүмдөрүнөн турат. Буга карата төмөндөгүдөй мисалдардан келтирели:

1. Зат атооч

Картаңдан ыйман кетсе, жаштардан уят кетет.

Көктөн тилегениң жерден табылды.

2. Сын атооч

Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.

Жакшы атанын кашыктап чогултканын жаман уул чөмүчтөп чачат.

3. Сан атооч

Миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил.

Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы.

4. Ат атооч

Өз башындагы төөнү көрбөй, бирөөнүн башындагы чөптү көрөт.

Тиги дүйнөнүн бейишинен бул дүйнөнүн кейиши артык.

5. Этиш

Адамды үмүт жашатат, кайгы какшатат.

Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан кубалап адаштыр.

6. Тактооч

Кечээ көргөн бүгүн жок, ушундай экен дүйнө шок.

Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө артык.

Биринчи мисалдагы *картаң-жааш* жуптары, негизинен, сын атооч сөз түркүмүнөн турат. Бирок “Картаңдан ыйман кетсе, жаштардан уят кетет” деген макалда чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү аркылуу затташып, контекстке жараша зат атоочтук антоним болушту. Буга окшош дагы бир нече мисалдардан келтирели: “**Жакшыдан** башчы койсоң, элди түзөтөр, **жамандан** башчы койсоң, элди жүдөтөр”. “**Жалкоонун** жаны таттуу, **эмгекчилдин** наны таттуу”. Жогорудагы макалдардагы *жакшы-жаман* сын атоочтору чыгыш жөндөмөсүнүн -дан, *эмгекчил-жалкоо* сын атоочтору илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү аркылуу затташып, зат атоочтук антонимдер болушту. Экинчи мисалдагы *адал-арам, жакшы-жаман* – нагыз сын атоочтук антонимдер. Үчүнчү макалдагы *миң-бир* – контексттик антонимдер. Бул сан атоочтор текст ичинде гана карама-каршы маанини жаратышып, өз алдынча турганда антоним боло алышпайт. Төртүнчү мисалдагы *өз-бирөө, тигил-бул* ат атоочтук антонимдери текст ичинде да, өз алдынча турганда да антонимдик касиетин жогото алышпайт. Бешинчи макалдагы *жашатат-какшатат, жанаштыр-адаштыр* антонимдик түгөйлөрү – нагыз этиштик антонимдер.

Кыргыз тилиндеги зат атоочтор сөздүк курамы, семантикасы, грамматикалык категорияларынын татаалдыгы жана ар түрдүүлүгү менен башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, активдүү колдонулат. Зат атоочторду антоним, синоним, омоним жана башка лексикалык кубулуштардын пайда болушунда негизги булак катары кароого болот. Зат атоочтук антонимдер кыргыз макалдарында байма-бай колдонулат. Анткени көпчүлүк макалдардагы айтылып жаткан ой салыштыруу иретинде карама-каршы маанилерде турат. Мисалы:

1. **Ач** – кекиртет, **ток** – секиртет
2. **Бай** мактанса, табылат, **кедей** мактанса, чабылат.
3. Акчалууга – **базар**, акчасызга – **мазар**.
4. **Акылы бар** билимди самайт, **акылы жок** кийимди самайт.
5. Ат аяган **жер** карайт, куш аяган **көк** карайт.
6. **Кайгыдан** адам картаят, **шаттыктан** адам жашарат.

Келтирилген мисалдардагы *ач-ток; бай-кедей; базар-мазар, акылы бар-акылы жок* сөздөрү атооч жөндөмө формасында уюшулган зат атоочтук антонимдер болуп саналат. Ал эми синтаксисттик кызматы боюнча *ач-ток, бай-кедей* антонимдери сүйлөмдө ээлик милдетти аткаrsa, *базар-мазар* зат атоочтук антонимдери сүйлөмдүн акыркы чектеринде жайгашып, баяндооч, ал эми *жер-көк* антонимдик түгөйлөрүндөгү табыш жөндөмөсүнүн -ны мүчөсү сүйлөмдүн маанисине жараша түшүрүлүп

айтылгандыктан, сүйлөмдө толуктоочтук милдетти аткаргандыгы көрүнүп турат.

Кыргыз макалдарынан туунду жана тубаса зат атоочтук антонимдерди да кезиктирүүгө болот. Тубаса зат атоочтор уңгу түрүндө гана турат. Мисалы:

1. Нускалуу **кары** болбой, ыймандуу **жаш** болбойт.
2. Ачуу – **душман**, акыл – **дос**, акылыңа акыл кош.
3. **“Бар”** – таттуу сөз, **“жок”**- ачуу сөз.
4. Эл — **көл**, элди билбес **чөл**.
5. Тилден **бал да** тамат, **уу да** тамат

Жогорудагы аталган макалдардагы *кары-жаш, душман-дос, бар-жок, көл-чөл, бал-уу* деген сөздөр уңгу түрүндө гана туруп, тубаса зат атоочтук антонимдер болушту. Биринчи, үчүнчү жана бешинчи макалдардагы *кары-жаш, бар-жок, бал да –уу да* зат атоочтук антонимдери сүйлөмдө ээлик милдетти аткарышты. Ал эми экинчи макалдагы *душман-дос* жана төртүнчү макалдагы *көл-чөл* зат атоочтук антонимдери сүйлөмдүн аякталыш чегинде туруп, баяндоочтук милдетти аткарышты.

Ал эми мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган зат атоочтор туунду зат атоочтор деп аталат. Мисалы:

1. **Ойчу** ойлонгуча, **тобокелчи** кырдан ашыптыр.
2. Көнүл ооруткан – **наадандык**, көнүл көтөргөң – **адамдык**.
3. **Жамандыкка жакшылык** – эр кишинин иши, жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши.
4. **Эрдик** кылып кой сойсоң, **иттик** кылып төш тартпа.

Бул мисалдардагы *ойчу-тобокелчи, наадандык-адамдык* антонимдери ой+чы=ойчу, тобокел+чы=тобокелчи, наадан+лык=наадандык, адам+лык=адамдык, эр+лык=эрдик, ит+лык=иттик зат атооч сөзгө сөз жасоочу -чы жана -лык мүчөлөрү уланып, ал эми жакшылык-жамандык антонимдери жакшы, жаман деген сын атооч сөздөргө сөз жасоочу -лык мүчөсү уланып, зат атоочтук антонимдер жасалды. Келтирилген мисалдардын ичинен *ойчу, тобокелчи, жакшылык* сөздөрү сүйлөмдө негизги ойду билдирип, ээлик милдетти аткарышты жана зат атоочтун жөндөмө категориясы боюнча алганда атооч жөндөмөсүндө турду. *Наадандык, адамдык* сөздөрү сүйлөмдүн аякталыш чегинде туруп, баяндоочтук милдетти аткарды. *Жамандыкка* сөзү барыш жөндөмө формасында туруп, сүйлөмдө толуктоочтук милдетти аткарды. Ал эми 4-макалдагы *эрдик-иттик* зат атоочтук антонимдери “кылып” этиш сөзү аркылуу “кантип?” деген суроого жооп берип, бышыктоочтук милдетти аткарды. Демек, макалдарда берилген зат атоочтук антонимдер синтаксистик аспектиде жеке эле ээлик милдетти аткарып, негизги ойду гана билдирбестен, баяндоочтук, аныктоочтук, бышыктоочтук жана

толуктоочтук милдеттерди да аткарат.

Зат атоочтук антонимдерди төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлөбүз:

I. Физиологиялык абалды, ар түрдүү маанайда билдирүүчү зат атоочтук антонимдер:

1. Калптын сөзү – ушак, чындын сөзү – тузак.
2. Кары келсе – ашка, жааш келсе – ишке.
3. Баатыр өлсө, бир өлөт, коркок өлсө, миң өлөт.
4. Оорунун кадырын соо билбейт.
5. Жаштык жашынып кетет, карылык камынтпай келет.
6. Чынын айткан чырдан алыс, калпты айткан болбойт калыс.

Биринчи макалдагы калп-чын зат атоочторуна илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү уланып, сүйлөмдө аныктоочтун милдетин аткарышты. Экинчи жана үчүнчү мисалдардагы кары-жааш, баатыр-коркок антонимдик түгөйлөрү атооч жөндөмөсүндө туруп, сүйлөмдүн ээси болушту. Негизинен, кары-жааш, баатыр-коркок сөздөрү сын атооч сөз түркүмүнө тиешелүү. Бирок контекстке жараша зат атоочтук антонимдер болушту. Төртүнчү мисалдагы оору зат атоочуна илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү уланып, сүйлөмдүн аныктоочу болду. Ал эми соо зат атоочу болсо атооч жөндөмөдө туруп, сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды. Бешинчи мисалдагы жааш-кары сын атоочторуна сөз жасоочу -лык мүчөсү уланып, зат атоочтук антонимдер жасалды. Алтынчы макалдагы чынын-калпты зат атоочтук антонимдери табыш жөндөмөсүнүн -ны мүчөсү аркылуу сүйлөмдүн толуктоочу болду.

II. Адамдын өз ара мамилесин билдирген зат атоочтук антонимдер:

1. Көмүскө достон, көрүнө душман артык. Бул макалдагы дос зат атоочуна чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү уланып, толуктооч болду. Ал эми душман зат атоочу атооч жөндөмөдө туруп ээлик милдетти аткарды.

2. Кастын ою бөлөк, достун ою желөк. Кас-дос зат атоочторуна илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү уланып, сүйлөмдө аныктоочтун милдетин аткарышты.

III. Коомдук-саясий түшүнүктөрдү билдирген зат атоочтук антонимдер:

1. Кедей байга жетейин, бай кудайга жетейин дейт.
2. Жоктун бир арманы бар, бардын миң арманы бар.
3. Башка жерде султан болгуча, өз жеринде ултан бол.

Жогорудагы мисалдардагы кедей зат атоочу атооч жөндөмөдө туруп ээлик милдетти, бай зат атоочуна барыш жөндөмөсүнүн -га мүчөсү уланып толуктоочтук милдетти, жок-бар зат атоочтук антонимдерине илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү уланып, аныктоочтук милдетти, султан-ултан антонимдери атооч жөндөмөдө туруп, ээлик милдетти аткарышты.

IV. Мезгилдик түшүнүктү билдирген зат атоочтук антонимдер:

1. Жаз – жарыш, күз – күрөш. Жаз-күз атооч жөндөмөдө туруп,

сүйлөмдүн ээси болду.

2. Эгер адамзат жай менен кыш, ысык менен суук, ачуу менен таттууну көрбөсө, бул чиркин бир катырган сүрөт эмеспи. *Жай-кыш* антонимдери *менен* байламтасы аркылуу сүйлөмдө толуктоочтук милдетти аткарышты.

V. Турмуш-тиричиликке байланыштуу зат атоочтук антонимдер:

1. Бар – таттуу сөз, жок – ачуу сөз.
2. Кайгыдан адам картаят, шаттыктан адам жашарат
3. Каргыш албай, алкыш ал

Биринчи макалдагы *бар-жок* зат атоочтук антонимдери атооч жөндөмөдө туруп, ээлик милдетти аткаrsa, экинчи макалдагы *кайгы-шаттык* антонимдерине чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү жалганып, толуктоочтук милдетти аткарышты. Ал эми үчүнчү мисалдагы *каргыш-алкыш* табыш жөндөмө мүчөсү аркылуу толуктоочтук милдетти аткарды. Айрым учурларда сүйлөмдүн түзүлүшүнө, маанисине жараша жөндөмө мүчөлөр түшүп, айтылып калат. Жогорудагы “Каргыш албай, алкыш ал” макалындагы *каргыш-алкыш* зат атоочтук антонимдеринде дагы -ды мүчөсү сүйлөмдүн стилдик түзүлүшүнө жараша түшүп айтылды.

VI. Ар түрдүү абстрактуу түшүнүктү туюнткан зат атоочтук антонимдер:

1. Жакшылык жан эритет, жамандык жан кейитет.
2. Жакшылык кылсаң бирөөгө бир жамандык ойлонот, жамандык кылсаң бирөөгө, тагдырым деп тим болот.

Жогорудагы макалдардагы *жакшылык-жамандык* антонимдери – туунду зат атоочтук антонимдер. *Жакшы-жаман* сын атоочторуна сөз жасоочу -лык мүчөсү жалганып, зат атоочтук антонимдер жасалды.

VII. Диний түшүнүккө байланышкан зат атоочтук антонимдер:

1. Жай — бейиштин белгиси, кыш — тозоктун белгиси. Бул мисалдагы *бейиш-тозок* антонимдерине илик жөндөмөсүнүн -нын мүчөсү жалганып, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды. Бул сыяктуу диний түшүнүктөрдү билдирген зат атоочтук антонимдер кыргыз тилинде аз кездешет.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эл макалдарынын көпчүлүгү карама-каршы ойду жаратарын илимий изилдөөлөрдөн далилдей алдык. Кыргыз эл макалдарында зат атоочтук антонимдер активдүү колдонуларын жана ошол антонимдер бири-бирине карама-каршы болсо эле, бири-бирин жокко чыгарып, четке какпастыгын бир нече мисалдар менен далилдедик. Анткени биз жашап жаткан жашоонун өзү – карама-каршылык.

Адабияттар:

1. Акунова Р., Райымбекова М. Азыркы кыргыз тили. Лексика. - Бишкек, 2005.
2. Дунканаев А. Дидактикалык чыгармалардын тили. Макал – текст.

- Бишкек: Кыргыз энциклопедиясы, 2016.
3. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. - Бишкек, 2013.
 4. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Усупбеков Ж. - Фрунзе, 1982.
 5. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. - Фрунзе, 1971.
 6. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. - Бишкек, 1999.